

Абдулла Кодирий хакида кўп ёзилган. Аммо биз бу гал фақат Абдулла Кодирий тўғрисида эмас, унинг асар қахрамонлари, яшаган даври, даврдошлари ва куюнчак авлодлари тўғрисида сўз юритишга жазм этдик.

Юсуфбек хожи ким эди?

Азизбекнинг зулми кучайгач, халк Юсуфбек хожи атрофида жипслашиб, ҳокимга қарши исён кўтарди. 1847 йилда Тошкентда бўлиб ўтган, ҳоким Азизбек билан боғлиқ воқеалар Абдулла Кодирийнинг машҳур «Ўткан кунлар» асарида бадиий тасвирланган. Тошкентда тугилиб ўсган, ўз шаҳри тарихини батафсил ўрганган Кодирий романда бош қахрамон - Отабек ва унинг отаси Юсуфбек хожини халк эргашадиган ижобий шахс сифатида тасвирлайди. Аслида, ҳаётда ҳам шундай эди. Тошкентликлар Юсуфбек хожини Мухаммад Юсуфбек парчабоф дея ҳурмат қилишгани тарихий манбалардан маълум.

«Тошканд аҳолиси Азизбек истибдодидан ортиқ тўйинди, кимдан кўмак сўрашни ҳам билмайдир» («Ўткан кунлар»дан). Зеро, ҳокимнинг зулмига қарши бош кўтарган банди борки (хатто, бу тўғрида махфий гапирсалар-да), хуфиялар Азизбекка шипшитиб туришган.

«... бир мисол келтурай. Тошканддаги жумъалик гап мажлисларидан бирида бир киши Азизбекни мактар ва бу мактовга қарши иккинчиси «Нега мунча мактайсан, Азизбекнинг асли бир бачча-да!» дер. Уларнинг бу музокараларини четдан эшитиб турган хуфиялардан бири сўзни Азизбекнинг кулогига етказар. Эртасига Азизбек мазкур икки кишини ўз хузурига олдириб, мактовчига улуг мансаб ато қилар ва иккинчисини ўлимга буюрар» («Ўткан кунлар»дан). Хуллас, халк дардини кимга айтишни, кимга суянишни билмай юрган пайт. Чидай деса, сабр қосаси тўлган. Аксига олиб, оломон ҳар ёкка йўл излайди, бир-бирига мағзава ағдарувчилар ҳам кўп.

Аммо халкни бирлаштирадиган йўлбошчи етишиб чиққанди - Мухаммад Юсуфбек. Халк Юсуфбек хожи дея атайдиган бу инсоннинг уйи Шайхонтахурнинг Занжирлик маҳалласида эди. У ёшлигида хунарманд-қосиб бўлиб, Чорсуда қатор дўконлари бўлган, дўконлари ортидан бойиб, Тошканднинг обрўли зотларига айланган, хажга бориб келган эди. Тошкандга Нормухаммад ҳоким бўлган даврда эса унинг вазири, дабири бўлди. Кўкон хони Худоёрхон унга «Парчабоф» унвонини берган эди. Бу тўғрида кўконлик тарихчи Аваз Мухаммад Атторнинг «Тарихи жахоннамои» асарида маълумот берилган. Ана шу инсон тошкентликларни Азизбек зулмига қарши жипслаштириб, исён кўтарди. Бунга ҳоким жанобларининг хазинани тўлдириш учун халкка солиқ солгани сабаб бўлди. «Улар ҳар бир маҳала ва кўчага пул солиғи солдилар. Бирок довурак кишилар, яъни Мухаммад Юсуфбек-парчабоф ва бошқалар бу қарорга итоат қилмай, жума куни кечки намоздан кейин бир-бирларига хабар бериб, кўлга илинган нарсалар билан қуролландилар», дея ёзади Аваз Мухаммад Аттор ўз асарида.

Натижада Азизбек наварларни билан Юсуфбек хожи исёнқорлари ўртасида

Тошканднинг Чангоб, Парчабоф махаллаларида, Хотун масжиди ёнида жанглар бўлиб ўтади. Бешёғоч махалласидаги оломон ҳам найза, таёк ва милтиклар билан куролланиб, Каландархона йўли билан ўрдасига кайтган Азизбек навкарлари турган жойни камал килади. Шахарнинг ўн икки дарвозаси ёпилади.

«Азизбек калъани айланиб, мерганлардан хол-ахвол сўрар, уларни янги мансабларга кўтариш хакида минг ваъдалар берарди. Хар бир кўшинда пос-бонлар жойини текширишдан сўнг ўн-ўн беш киши каъла деворидан тушиб, кочиб кетарди. Шундан сўнг Тошканд хокими исёнкорлардан омонлик тилаб, хотини ва бола-чакасини олиб, Кўконга кочди ва у ердан Маргилонга кетди. Бирок хийлакор Азизбек жонини саклаб колганига шукр қилмай, кипчок ва бошка уругларга фиску фасод хатлар ёзиб, хонлик хавфсизлигига рахна сола бошлади. Унинг шайтонлиги ошкор бўлгач, Кўконнинг катта кабристонида бир кечада катл этдилар», дея тарихчи Аваз Муҳаммад Аттор Азизбекнинг ўлимини тасвирлайди.

Юсуфбек хожи эса зулмкор хокимдан қутулгач, Янги Тошканд хокими ўрдасида дабир лавозимида фаолият кўрсата бошлайди. 1853 йили чор кўшинлари Кўкон хонлигига қаршли Окмасжидга бостириб кирганида, Юсуфбек хожи ҳам босқинчиларга қарши қурашди. Урушда ватанпарварлар мағлуб бўлгач, Кўкон хони Тошканд хокимини ўзгартириб, у ерга Мирзо Аҳмадни хоким қилиб тайинлади. Янги хоким Юсуфбек хожининг халқ ўртасидаги обрўсидан хавфсираб, соясида қолиб кетаяпман, деган ўйда уни ўлдириш ниятига тушиб қолади. Буни сезган Юсуфбек хожи Чимкентнинг сўлим Сайрамидаги Манкент кишлогига қочиб, яширинди. Аммо Юсуфбек хожи яширинган жой хакида бир пайтлар унинг хизматида юрган Абдумўминкул исмли хиёнаткор қимса хокимга бориб қачди. Натижада Юсуфбек хожи тутиб келтирилиб, дорга осилди. Бу мудҳиш воқеа 1855 йилда содир бўлган...

Мазкур воқеаларга муаллиф бошқачарок йўсинда - Отабек тақдирига Кўкон хонлигидаги Худоёрхон, Мусулмонкул, Азизбек қаби тарихий шахсларнинг олиб борган мудҳиш сиёсати таъсир қилганлигидан қелиб чиқиб ёндошди. Тарихни яхши билган романчилигимиз асосчиси ўтмишдаги хаётий воқеаларнинг роман мавзусига доир қисминигина асарига қиритган. У Юсуфбек хожини романда халқ қахрамони даражасига кўтарди. Аммо хожининг кейинги хаётини ёритиб ўтирмади. Кодирийнинг назарида, қахрамонлар жисман ўлсалар-да, маънан ўлмайдилар - халқни руҳлантириб, авлодлар қалбида яшайверадилар. Бунинг учун эса тез-тез тарихга мурожаат қилиб туриш керак. Зеро, Кодирий ёзганидек, «мозийга қайтиб иш кўрмок хайрли».

Хажвиянинг таъсири

«Олтин олма, дуо ол! Дуо олтин эмасми?». Бу нақлни эшитгансиз. Аммо чин дилдан эмас, шунчаки айтилган дуо-фотихадан кўра, буқланиб, гижимланган бўлса-да, коғоз пул, ялтирамаса-да, сарик чақа зарур бўлган қамонлар эди ўшанда...

1920 йил сентябрда Бухоро амирлиги тугатилгач, ташқил қилинган Бухоро Халқ Республикаси раҳбарлари этиб жаҳидлар - илми, маърифатли «Ёш бухороликлар» сайланди. Улар Файзулла Хўжаев, Фитрат, Усмонхўжа, Садриддин Айний, Абдулвоҳид Мунзим эдилар. Бу инсонлар амирлик давридаги қолоқлик, истибдод ва жаҳолатнинг авж олиш сабабини илмга, техникага эътибор қилинмаганликнинг оқибати билан изохлашарди. Шунинг учун ҳам улар дастлабки ишни иқтидорли ёшларни тараккий этган

Германияга ўқишга юборишдан бошладилар. Бухоро Халк Республикаси бюджетидан айнан илмга интилганлар учун Германия банкларидан бирига пул ажратилди.

Бухороликлардан ибрат олган бошка худудлардаги маърифатпарварлар ҳам Тошкент, Хоразм ва водий вилоятларидан иктидорли ёшларни танлаб олиб, уларни Германияга ўқишга жўнатишга ҳаракат қилишди. Аммо маблаг масаласи...

Ана шундай вазиятда, Саидносирбой, Чўлпон, Мунаввар кори ва Абдулла Кодирийлар бир ташаббус билан чиқдилар. Унга кўра, 1921 йилда «Ўзбек билим хайъати» қошида «Кўмак» уюшмаси тузилди. Маърифатпарварлар замон оғир бўлса-да, маърифат учун саховат қиладиганлар топилар, деган эзгу ниятда ҳаракат бошлашди. Ўша даврдаги вазиятни «Туркистон» газетасининг 1923 йил 27 январ сонидан билиб олишимиз мумкин. «Хумсонлик» таҳаллусли муаллиф «Сўнгги кўмакни кимлардан қутишимиз керак?» номли мақолада шундай деб ёзган эди:

«Туркистондан четга бориб ўқиш учун 1921 йил бошларида «Ўзбек билим хайъати» томонидан студент Саидалихўжа бўлган ҳолда бир неча ўқувчиларнинг рўйхати олиниб, ҳукуматга топширилган эди. Бир неча муддат бунинг кетидан юриб, натижада ҳукуматимизнинг моддий кўмак бера олмаслиги билинган, бу масала ўз-ўзидан тўхтади. Лекин ўқигувчиларнинг орасида кўтарилган четга кетиб ўқиш ҳаваси эса бунинг билан битмади. Ўқигувчилардан қайси бир ўзига тўқлари (гарчи борлик нарсаларини сотиб бўлса-да) яна четга кетмак орзусида бўлдилар. Буларнинг ўзaro ташаббусини кўрган «Билим хайъати» четда томошачи бўлиб тура олмади. Ва четга кетувчи студентларнинг ўзларидан бир комиссия тузиб, ўз аъзоси Саидалихўжани шул комиссияга бошлик этиб, «Кўмак» номи остида бир уюшма тузди. Уюшма кечаю кундуз ишлаб, бир кишини четга жўната олди».

Ҳа, гоё оғир йиллар эди. Ҳукуматга ҳам кийин. Мададдан умидвор бўлишнинг фойдаси йўқ. Тўпланган пул атиги бир кишини ўқишга юборишга етди. Бораман, илм ўрганаман, дейдиганлар эса хаддан зиёд. Хўш, нима қилиш керак? Кимдан кўмак қутиш лозим?

Чўлпон, Кодирийлар эл орасида юриб, ташаббус билан чиқдилар: «Ёшлардан хайриянгизни аяманг!», «Илм учун саховат кўрсатинг!». Ташаббускорлар ўзларидаги маърифатпарварлик, илмга интилиш, ёшлар икболини ўйлаганлари сабабли ибрат кўрсатишди. Кодирийдек меҳридарё, хожатбарор инсон ўз боғида етиштирган меваларни сотиб, «Кўмак»ка хайрия қилди. Чўлпон эса кийнаиб юрганига карамай, қалам ҳақларини тўплаб, кийим-бош оламан, деб йиккан пулини ёшларга бағишлади. Бу борада улар менинг жияним, аммамнинг фарзанди бор, тўпланган халқ пулига Германияга ўша бориб ўқий қолсин, деб ҳаракат қилишмади. Миллат манфаати, ёшлар келажаги улар учун маҳаллийчилик, таниш-билишчиликдан устун эди.

Бу инсонларнинг ташаббуси ва хайр-саховатидан бошқалар ҳам ибрат олишди. «Туркистон» газетасининг 1922 йил 18 декабр сонидаги хабарга кўра, Тошкентдаги бир гуруҳ маориф ва маданият арбоблари ўқишга боровчилар учун пул топширишган. Улар орасида Саидносирбой Миржалолов (йигирма минг сўм), шоир Чўлпон (етти ярим минг сўм), Мунаввар кори, Шокиржон Раҳимийлар бор эди. Бундан ташқари, Тошкент зиёлилари 2 декабрда адабий кеча уюштириб, ундан тушган етмиш беш минг сўмни ҳам Германияга юбордилар.

Зиёлиларнинг бундай хайр-саховатини кўриб, оддий халқ «Кўмак»ка оз бўлса-да, пул топшира бошлади. Афсуски, ўзига тўқ, бойлигини маишатга сарфлаётган баъзи кишилар бундай тадбирдан ўзларини четга олишарди. Ташаббускорларга «Шундан бошка ташвишим йўқми?», «Меним болам ўқирмиди?», дея жавоб бериб юборишарди.

Бундай калтабинликка гувоҳ бўлган Абдулла Кодирий «Муштум» журналининг 1923 йил тўртинчи сониди «Кўмак» уюшмасига ионалар» номли хажвиясини эълон қилди. У шундай бошланади:

«Кейинги кунларда «Кўмак» уюшмасига берилган ионаларнинг хисоби жуда ҳам кўпайиб кетди. Тушган ионаларни уюшманинг битта кассаси эплай олмаганликдан иккинчи касса олмокка мажбур бўлинди. Кейинги ойда иона берган сахийларнинг рўйхати мундайдур:

*1. Валихожи - беш миллиард сўмга арзийдиган дуо.
2. Гулом шайх бойбачча - «Ўқишга кеткан йигитлар мулло бўлсунлар» деган яхши тилак (баҳо кўйиш комиссиясининг сўзига караганда, бу иона ҳам беш миллиардга арзир экан).*

3. Азим бойвачча, кўмирчи - саккиз пуд тошкўмир.

4. Тужжор ширкати - иккита сопол товок билан битта хурмача.

5. Камар ширкати - чорак кадок олма чойи.

6. Пойафзал бозоридаги дўконлар ўзаро - бир пой бачкана этик.

7. Чит бозорининг дўконларидан - бир газу уч чорак газлама.

8. Аттор ога-инилардан - икки кути упа.

9. Кассобликдан - беш дона ўпка.

10. Кандолатчилардан - уч истакан писташка билан бир кадок пашмак ва бошқалар.

Ушбулардан Берлин ўкугувчиларимизга юборилди:

Берлиндаги талабаларимиз ортукча мухтож бўлгонликларидан биринчи галда тўрт пуд тошкўмир, иккита сопол товок, бир посилка дуо юборилди».

Кодирий-Жулкунбойнинг бу хажвияси ўлкада катта шов-шув бўлиб, баъзи дўкондор, савдогар, богбонлар уялганларидан «Кўмак»ка хайрия кила бошлашди. Аммо айрим мутаассиб мулла, маишатпараст кишилар, барибир саховатдан, илмга хайрия қилишдан ўзларини тортдилар.

Шундай бўлса-да, маърифатпарварлар, халкнинг тушунган кисми саъй-харакати, Кодирий хажвиясининг таъсири сабабли «Кўмак»ка анчагина пул тўпланди. Бу маблагга эса Хайринисо Мажидхон кизи, Абдулвохид Исхок, Абдулвохид Муродий, Солих Мухаммад, Азимбек Байрамжон, Тўлаган Мўмин, Султон Маматкул, Иброхим Ахмаджон, Темирбек Козибек сингари илмга интилган ёшлар Германияга жўнаб кетдилар.

Ўша долгали, кийин замонларда ҳам ёшларнинг Германияда ўқишига, «Кўмак»ка пул тўпланишига Чўлпон, Саидносирбой, Мунаввар кори ва Абдулла Кодирий каби маърифатпарвар аждодларимиз сабабчи бўлишган.

«Йигинди гаплар» ва Булок айтган хақиқат

Бу макола ўз даврида катта жасорат намунаси бўлди. Аммо унинг муаллифига жасорат кимматга тушиб, жабр кўрди ва камокка олинди. Шу билан бирга, матбуотнинг жиловланишига ҳам сабабчи бўлди...

Маълумки, Абдулла Кодирий-Жулкунбой нафакат буюк адиб, айна пайтда ўткир хажвчи, танқидчи журналист ҳам бўлган. Хусусан, «Муштум» журналининг 1926 йилги 27-сониди жамиятдаги салбий иллатларни фош этиб ёзган «Йигинди гаплар» номли маколasi ўша давр раҳбарларини анча чўчитиб қўйди. Маколада Жулкунбойнинг республикадаги вазиятга муносабати, жумладан, Йўлдош Охунбобоев ва Акмал Икромовлар фикрига эътирозлари акс этган бўлиб, шундай жумлалар бор эди: «Мен

сенга айтсам, ўзбекнинг ишчиси, дехкони, маорифи, маданияти, иктисоди, шалтой-балтойи, хуллас, барчаси ухлайди. Аммо ўчокбошининг холи-топгони олакаргалар бўлса, хўбам билган номаъкулчилигини кияпти!..

...Кечаги кун газетда Охунбобоевдек битта саркорингдан ҳам феълим айниёзди...

...Ер ислохоти муносабати билан Ўзбекистонда бошка ислохотлар ясалар эмиш, деб эшитдим. Дархакикат, мамлакатда ислохотга мухтож масалалар кўпдир. Масалан, катталарга ақл ва басират ислохоти, мухаррирларга тил ва маъно, шоирларга илхом ва услуб (маъно бўлмаса ҳам майли), ёшларга ахлоқ ва кийим, хотунларга жабр, зулм, домлаларга дин ва салла...».

Хуллас, Жулкунбойнинг шу сингари фикрлари шўро мафкуравий сиёсатбозларини чўчитиб юборди. Ушбу маколasi учун эса Жулкунбой уч ойу ўн кун хибсда саклаб турилди.

14-16 июн кунлари республика олий суди Жулкунбойни икки йилга озодликдан махрум этди. Лекин махбуснинг адабий мухитда, халқ орасида, хорижда катта обрў-эътиборга эгаллиги, колаверса, айби етарлича исботланмаганлиги учун озод килинди.

Бирлашган давлат сиёсий бошкарманинг Ўрта Осиёдаги мухтор ваколатхонаси ходимлари Жулкунбойнинг маколasiни шундай баҳолагандилар:

«Макола Ўзбекистон компартияси ва ҳукуматини унинг айрим раҳбарлари сиймосида обрўсизлантиришга қаратилган. Айни пайтда маколада коммунистик партия ва совет ҳукуматининг Ўзбекистонда олиб борган муҳим тадбирлари масҳара ва танқид килинган. Макола муаллиф томонидан очикдан-очик аксилинкилобий мақсадда тайёрланган ва кенг тарқатилган».

Хуллас, «Йигинди гаплар» маколasi атрофидаги ваҳимаю шов-шувлар эндигина тинчиган пайтда матбуотда худди юкоридаги каби яна бир «аксилинкилобий макола» чоп этилади.

«Булок» таҳаллусли, хоразмлик Маткарим Худойбергaнов исмли ёш журналист «Ер юзи» журналининг 1927 йил 26 сентябр сонининг 5-саҳифасида «Хоразм хунармандлари» маколasiни нашр қилдиради. Муаллиф унда хунармандларнинг огир ҳаётини ёритиб, ўз даврини хонлик пайти билан таққослаб, шундай ёзган эди:

«Хон замонида кустар (хунарманд маъносида-У.Б.) касабаларнинг тепасида «Калонтар» турар эди. Калонтар хон томонидан тайин килинганликдан тўра каторида ҳисобланар эди. Инкилоб келди, лекин Хоразмни анча ўзгартира олмади. Калонтар ўрнига «вакиллар» сайланди. Касабалар касаба союзига айланди. Аммо икки юз йилдан бери ўрнашиб келган тартиб бурунгича қолди».

Муаллиф маколasiда ёзган «инкилоб келди, лекин ўзгариш бўлмади» деган хулосаси ҳам ўз даврида жасорат эди ва бундай фикрлар «аксилинкилобий» ҳисобланарди.

Булок «Воҳада битта ҳам завод йўқки, кустарларни мукамал ихтисосларга ўргатса. Биттагина мактаб ёки курс йўқ. Фақат қўл ёки оёқ кучи билан Хоразм кустарлари ҳар қандай нарсаларни: кийим, уй-рўзгор, овқат ашёларини ишлаб чиқарадурлар.

Ота-боболари қандай ишлаган бўлса, шуларнинг авлоди ҳам «ота касби» дегандек, неча юз йиллик эски аравани тортиб келмоқдалар», дея инкилобдан кейинги ҳаёт ҳақида хулоса чиқарганди. Яъни, муаллиф фикрича, «инкилоб келгани билан эски ҳаммом, эски тос».

Ушбу макола чоп этилгач, шўро ҳарбий сиёсий маъмурияти муаллифни жазолаган билан бу хилдаги чиқишларни тўхтатиб бўлмаслигини англаб, энди матбуотни жиловлаш, маълум бир қолипга солишга қарор қилди. Шундай қилди ҳам.

туфайли, Хондамир Кодирийнинг қуюнчаклиги билан 2006 йилда чоп этилди. Бундан Абдулла ва Хабибулла Кодирийларнинг рухлари шод бўлган бўлса, ажабмас...

Умид Бекмухаммад